

Eski Anadolu’da Türkler ve Türkler’in Anayurdu Sorunu

Ekrem Memiş*

ORCID: 0000-0001-5283-518X

Öz

Anadolu, Eski Yakın Doğu’nun önemli medeniyet merkezlerinden biridir. Üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada olan Anadolu, aynı zamanda dünyanın en önemli boğazlarına sahiptir. Yeraltı ve yerüstü servetleri bakımından son derece zengin olan ve değişik iklim türlerinin bir arada yaşandığı Anadolu yarımadası, Asya ve Avrupa kıtalarını da birbirine bağlar. Doğu ve Batı kültürlerinin içiçe karışıp kaynaştığı Anadolu, tarih boyunca pek çok medeniyete beşiklik etmenin yanı sıra, birçok kavmin de vatanı olmuştur. Bu kavimlerden biri de Türkler’dir. Çivi yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Türkler’in Anadolu’daki mevcudiyeti günümüzden beş bin yıl öncesine gider. Fakat eğer arkeolojik delilleri de dikkate alacak olursak, Türkler’in Anadolu’daki geçmişi sekiz bin yıl geriye gider. Bu da göstermektedir ki, Anadolu, Türkler’in en eski yurtlarından biridir. Hatta bize göre, Türkler’in gerçek anayurdu Anadolu’dur.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu, Türkler, Türkler’in Anayurdu, Orta Asya, Eski Yakın Doğu

Gönderme Tarihi: 15/12/2021

Kabul Tarihi:20/04/2022

*Prof. Dr., Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Sinop-Türkiye, ememis2010@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

MEMİŞ., E., ‘‘ Eski Anadolu’da Türkler ve Türkler’in Anayurdu Sorunu’’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 2, 2022, s.367-388.

Turks in Ancient Anatolia and The Problem of Their Homeland

Ekrem Memis*
ORCID: 0000-0001-5283-518X

Abstract

Anatolia is one of the important civilization centers of Ancient Near East. Being a peninsula surrounded by seas on three sides, Anatolia also has the most important straits in the world. The Anatolian Peninsula, which is an extremely rich country in terms of underground and surface wealth, and where different climate types live together, also connects the Asian and European continents. Anatolia, where Eastern and Western cultures blended together, has been the homeland of many peoples as well as being the cradle of many civilizations throughout history. One of these peoples is the Turks. As it is learned from the cuneiform sources, the existence of Turks in Anatolia goes back five thousand years. But if we take into account the archaeological evidence, the history of the Turks in Anatolia goes back eight thousand years. This shows that Anatolia is one of the oldest homelands of the Turks. In fact, according to us, the real homeland of the Turks is Anatolia.

Keywords: Ancient Anatolia, Turks, The Homeland of the Turks, Central Asia, Ancient Near East

Received Date: 15/12/2021

Accepted Date: 20/04/2022

* Professor, PhD, Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Ancient History, Sinop-Turkey, emimis2010@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

MEMİS., E., ‘‘ Eski Anadolu’da Türkler ve Türkler’in Anayurdu Sorunu’’, *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 2, 2022, p.367-388.

Тюрки в древней Анатолии и проблема их родины

Экрем Мемис*
ORCID: 0000-0001-5283-518X

Резюме

Анатолия является одним из важных центров цивилизации Древнего Ближнего Востока. Будучи полуостровом, окруженным морями с трех сторон, Анатолия также имеет самые важные проливы в мире. Анатолийский полуостров, который является чрезвычайно богатой страной с точки зрения подземных и поверхностных богатств, где различные типы климата сосуществуют вместе, также соединяет Азиатский и Европейский континенты. Анатолия, где смешались восточная и западная культуры, была родиной многих народов, а также колыбелью многих цивилизаций на протяжении всей истории. Одним из таких народов являются тюрки. Как известно из клинописных источников, существование тюрков в Анатолии насчитывает пять тысяч лет. Но если принять во внимание археологические данные, история турок в Анатолии насчитывает восемь тысяч лет. Это показывает, что Анатолия является одной из древнейших родин турок. На самом деле, по нашему мнению, настоящей родиной турок является Анатолия.

Ключевые слова: Древняя Анатолия, тюрки, Родина тюрков, Средняя Азия, Древний Ближний Восток.

Получено: 15/12/2021

Принято: 20/04/2022

* Профессор, доктор наук, Синопский университет, факультет искусств и наук, кафедра древней истории, Синоп-Турция, emimis2010@hotmail.com

Ссылка на статью:

MEMİS., E., ‘Eski Anadolu’da Türkler ve Türkler’in Anayurdu Sorunu’, *академическая история и мысль*, Т.9, NO.2, 2022, С.367-388.

Giriş

Bilindiği üzere, Eski Yakın Doğu'nun önemli uygarlık merkezlerinden biri de Anadolu'dur. Anadolu, Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağlamanın yanı sıra, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından da çevrelenmiştir. Üç tarafı denizlerle kuşatılmış bulunan ve Çanakkale ve İstanbul Boğazları gibi dünyanın en önemli su yollarına sahip olan Anadolu'da, değişik iklim türlerini bir arada görmek mümkündür. Birçok akarsu ve göle de ev sahipliği yapan Anadolu toprakları, yeraltı ve yerüstü servetleri bakımından da son derece zengindir.

Kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla kuşatılmış olan Anadolu topraklarına ancak doğudan ve batıdan giriş yapılabilir. İşte bu yüzden ki, tarihin erken dönemlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilasına maruz kalmış, pek çok uygarlığa beşiklik etmiştir. Dolayısıyla Anadolu, Doğu ve Batı Kültür unsurlarının içiçe karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Nitekim daha MÖ. 3. Binyıldan itibaren değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun asırlarca devam etmesi, bunun en somut göstergesidir.¹ Anadolu'nun tarihi devirlere girmesi, ancak MÖ. 2. Binyılın başlarında mümkün olabilmiştir. Çünkü sözünü ettiğimiz dönemde ticaret yapmak amacıyla Mezopotamya'dan Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar, beraberlerinde Asur çivi yazısını da getirmişler, böylelikle Anadolu'da da tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılmışlardır.² Halbuki Eski Yakın Doğu'nun Mezopotamya ve Mısır gibi iki önemli merkezinde MÖ. 3200'lerde, aşağı yukarı eş zamanlı olarak yazı keşfedilmiş ve tarihi devirlere girilmiştir. Yazının keşfinden itibaren de her şey kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Anadolu'da ise her şeyin kayıt altına alınmaya başlanması, az önce de ifade ettiğimiz gibi, ancak MÖ. 2. Binyılın başlarından itibaren mümkün olabilmiştir. Demek oluyor ki, tarihi devirler, her coğrafyada farklı zamanlarda başlamıştır. Fakat gerçek olan şudur ki, insanoğlunun kayıt altına alınmış tarihi, yaklaşık 5000 (beş bin) yıllık kısa bir zaman diliminden ibarettir. Halbuki yazının keşfinden önce yaşanmış olan ve literatürde "Prehistorik Devirler" ismiyle zikredilen tarihöncesi devirlerin, yüz binlerce yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Anadolu'da taş devri kültürlerinin en eski aşamasını oluşturan Paleolitik döneme ait buluntuların, günümüzden

¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 3.

² E. Memiş, *a.g.e.*, s. 73.

yaklaşık 600 bin yıl önceye ait olduğu hesaplanmıştır. Paleolitik ve onu takip eden Mezolitik devirlerde, insanoğlu kültür seviyesi bakımından toplayıcılık ve avcılık aşamasındadır. Başka bir anlatımla Paleolitik ve Mezolitik devir toplumları, tüketici toplumlardır. Taş devri kültürlerinin üçüncü aşaması ise “Yeni Taş Devri” anlamına gelen Neolitik devirdir.

Gerçekten, adından da anlaşılacağı üzere, Neolitik devir, taş devri kültürleri içerisinde bir yenilik, bir inkılap dönemidir. Kültür tarihçileri de doğal olarak, Neolitik devri, insanlık tarihinin devrim niteliğindeki dönüm noktalarından biri olarak kabul ederler. Çünkü bu devirde insanoğlu, pek çok yeniliğin altına imza atmıştır. Fakat bu yenilikler içerisinde dört tanesi ön plana çıkmaktadır ki, onları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Ateş, insanoğlu tarafından kontrol altına alınmıştır,
- 2- Pişirme tekniği ile seramik imali başlamıştır,
- 3- Ziraat keşfedilmiştir,
- 4- Yerleşik hayata geçilmiştir.

Görüldüğü üzere, yukarıdaki keşif ve icatların her biri, bir diğerinden kaynaklanmıştır. Gerçekten, Paleolitik ve Mezolitik devirlerden beri mevcudiyeti bilinen ateş, Neolitik devirde insanoğlu tarafından kontrol altına alınmış ve buna bağlı olarak da o güne kadar elde yapıldıktan sonra güneşte kurutulan çanak çömlekler, ateşte pişirilmek suretiyle daha sağlam ve daha kullanışlı hale getirilmiştir.

Neolitik döneme kadar yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, bu devirde ilk defa olarak ekip biçmeye başlamıştır. Ancak tarımın başlaması, bir başka problemi de beraberinde getirmiştir. Çünkü ekili alanların, yabani hayvanlardan ve dış düşmanlardan korunması gerekiyordu. Bu yüzden, Neolitik devir insanı, ekip diktiğini beklemek için, tarla ve bahçelerin bir köşesine küçük kulübeler kurmuştur. Böylece Neolitik devirde ilk yerleşik hayat başlamış, ilk köy toplumları ortaya çıkmıştır.³ Doğrusunu söylemek gerekirse gerek Eski Doğu gerekse Eski Batı dünyalarında, Neolitik devirde yaşanan gelişmeler, neredeyse birbirinin benzeridir. En azından ziraatın keşfi ve ilk köylerin ortaya çıkması gibi yenilikleri, hemen her yerde görmek mümkündür. Bu devir, Anadolu’da yaklaşık olarak MÖ. 8000-5000 yılları arasına tarihlenmektedir.⁴ Eski Yakın Doğu’nun diğer coğrafyalarında da Neolitik devir aşığı yukarı bu tarihler arasında ya da bu tarihlere yakın zaman dilimlerinde yaşanmış görünmektedir.

³ E. Memiş, *a.g.e.*, s.11.

⁴ E. Memiş, *a.g.e.*,s.11.

Cilalı Taş Devri olarak da adlandırılan Neolitik devirden sonra, taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı Kalkolitik devir gelir. Az miktarda kullanılan maden, bakır madenidir. Bu yüzden Kalkolitik devire, Bakır-Taş Devri de denilmektedir. Yaklaşık olarak MÖ. 5000-3000 yılları arasına tarihlenen bu devirde, köyler biraz daha büyümüş ve kasaba diyebileceğimiz yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır. Üstelik ilk defa olarak bu devirde şehir surları ile karşılaşmaktadır. Güvenlik nedeniyle ortaya çıktığı sanılan şehir surları, aynı zamanda bağımsızlığın da bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁵ Kalkolitik devir, aslına bakılacak olursa, bir geçiş dönemidir. Çünkü bu devir, taş devri kültürleri ile gerçek anlamdaki maden devri kültürleri arasında yaşanmış bir ara dönemdir. Nitekim bu devirden sonra gelen Tunç Devri ile birlikte Anadolu insanı, yepyeni bir döneme girecek, ilk kentler ve ilk kent devletleri ortaya çıkacaktır.

1- Eski Tunç Devri'nde Anadolu Kavimleri ve Anadolu-Mezopotamya İlişkileri

Anadolu'da Eski Tunç Devri, MÖ. 3000-2000 yılları arasında yaşanmıştır. Eski Tunç Devri'nin ilk aşamasını oluşturan MÖ. 3000-2500 yılları arasında Anadolu'da neler olup bittiğini, yazılı vesikalara sahip olmadığımız için bilmiyoruz. Ancak bu ilk dönemde, araç ve gereçlerin yapımında o kadar çok bakır kullanılmıştır ki, bu yüzden arkeologlar, Eski Tunç Devri'nin bu safhasını “Bakır Çağı” olarak da adlandırmaktadırlar.⁶ MÖ. 2500-2000 yılları arasına tarihlenen ikinci dönemde ise Anadolu'da gerçek anlamda bir şehir kültüründen söz etmek mümkündür. Mezopotamya kökenli Şartamhari metinlerinden öğrenildiğine göre, bu devir Anadolu'sunda birçok şehir vardır ve bu şehirlerin her biri, birer devlettir. Bu şehir devletleri arasında amansız bir egemenlik mücadelesi yaşanmaktadır.⁷ Başka bir anlatımla, MÖ. 3. Binyılın ikinci yarısında Anadolu'da üniter bir devlet yapısından söz etmek mümkün değildir. Çünkü her şehirde bir küçük krallık hüküm sürmekte ve bu krallıklar sürekli olarak birbirleriyle çatışmaktadırlar. Ancak ortak çıkarlar ya da bir dış tehdit söz konusu olduğunda, içlerindeki en güçlü şehir devletin önderliğinde, birlikte hareket etmeyi de bilmektedirler.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Anadolu, MÖ. 2. Binyıl başlarında yazılı devirlere kucak açacaktır. Halbuki Mısır ve Mezopotamya'da MÖ. 3200'lerde yazı icat edilmiş ve tarihi devirler çoktan başlamıştır. Mezopotamya'ya göçmen olarak gelen ve buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren, daha sonra da yazıyı keşfederek tarihi devirlerin

⁵E. Memiş, *a.g.e.*, s.13.

⁶E. Memiş, *a.g.e.*, s.16.

⁷ E. Memiş, *MÖ. 2. Binyıl Anadolu'sunda Zirai ve Ticari Faaliyetler, Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 264; Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 51.

başlamasını mümkün kılan Orta Asya kökenli Sümerler⁸, şartlar son derece müsait olmasına rağmen, bir araya gelerek merkezi bir devlet kuramamışlar, tam tersine birbirleriyle sürekli mücadele eden şehir devletleri halinde yaşamayı tercih etmişlerdir.

Halbuki MÖ. 2500'lerden itibaren Mezopotamya kentlerine sızmaya başlayan ve bugünkü Araplar'ın en eski atalarından biri olarak kabul edilen Akkadlar⁹, bir süre sonra Sümer kentlerinde nüfus çoğunluğunu ellerine geçirmişler ve MÖ. 2350'lerde de Sargon'un önderliğinde kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu devlet, çok geçmeden dünya tarihinin tanıdığı ilk imparatorluğa dönüşecektir.¹⁰MÖ. 2350-2150 yılları arasında yaklaşık 200 yıl hüküm süren Akkadlar, sadece Mezopotamya, Suriye ve Elam bölgelerini değil, Anadolu'yu da sömürmüşlerdir. Bu sömürü hem ticaret kolonileri kurmak suretiyle hem de Anadolu üzerine yapılan askeri seferlerle gerçekleştirilmiş gibi görünmektedir. Gerçekten, ticari amaçlarla Anadolu'da kurulan ilk koloniler Asurlu tüccarlara değil, Akkadlı tüccarlara aittir. Ancak elbette ki bu dönemde gerçekleştirilen ticaret, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" denilen ve genellikle MÖ. 2000-1750 yılları arasına tarihlenen dönemdeki ticaret kadar canlı ve sistemli değildi. Fakat anlaşılabilir odur ki, Akkad krallarının Anadolu üzerine yaptıkları askeri seferleri anlatan çivi yazılı metinler, sadece Anadolu tarihi açısından değil, Anadolu'daki Türk tarihi açısından da oldukça önemlidirler.¹¹ Bu metinlerden biri, Hattuşaş arşivinde bulunan ve sonradan Hititçe'ye çevrildiği anlaşılabilir KBo III, 13 numaralı metindir. Söz konusu metinde Sargon'un torunu Naram-Sin'in Anadolu'daki şehir devletleri üzerine gerçekleştirdiği bir cezalandırma seferinden söz edilmektedir. Çünkü her iktidar değişikliğinde olduğu gibi, Naram-Sin'in tahta çıktığı sıralarda da vasal devletlerin önemli bir kısmı, bağımsızlıklarını tekrardan kazanabilmek umuduyla ayaklanmışlardı. Ayaklanmayı ilk başlatanlar, Akkad egemenliğinden kurtulmak isteyen ve Kiş şehrinde bir araya gelen Mari, Ur, Uruk, Nippur, Umma, Lagaş vs. gibi Sümer kentleri olmuş, aynı zaman dilimi içerisinde

⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2020, s.27; F. Hommel, "Geschichte Babyloniens und Assyriens", Vol.I, Berlin 1885, s.252; S. N. Kramer, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s.35; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi Yayını, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.12; Sümerler hakkında daha geniş bilgi edinmek için ayrıca bkz: Firuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1983, s.37-73; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakınoğu'nun Tarihi (İÖ.3000-323)*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006, s.39-84; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.49-73; S.N.Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990; S.N. Kramer, *Sümerler*; Harmut Schmökel, *Das Land Sumer*, Stuttgart 1956; E. Memiş, *a.g.e.*, s.53-80; Joan Oates, *Babil*, (Çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s.30-45; Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s.85-95.

⁹Akkadlar hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *a.g.e.*, s.75-86; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s.75-85; E. Memiş, *a.g.e.*, s.53-80; Joan Oates, *a.g.e.*, s.30-45; Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 85-95; S. N. Kramer, *a.g.e.*, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s.86-94; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s.17-29; S. Çeçen, "Akad İmparatorluğu", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 33-50.

¹⁰ E. Memiş-C. Bülbül, *a.g.e.*, s. 23; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.60.

¹¹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 22-23.

Anadolu kentleri de Hatti kralı Pampa'nın önderliğinde bir araya gelerek, Sargon zamanında kaybettikleri bağımsızlıklarını yeniden kazanabilmek amacıyla ayaklanmışlardı.¹² Toplam 17 şehir devletinin oluşturduğu bu Anadolu ittifakına karşı Akkad kralı Naram-Sin'in verdiği mücadele, az önce sözünü ettiğimiz KBo III, 13 numaralı metinde, bütün ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir.

Antik Çağ tarihçilerine göre, söz konusu ayaklanmanın, MÖ. 2250'lerde vuku bulduğu tahmin edilmektedir. İlk 7 satırı kırık olan metnin 8. satırından itibaren, Anadolu şehirlerinin oluşturduğu ittifaka karşı verilen savaş, Akkad kralı Naram-Sin'in ağzından şöyle anlatılmaktadır¹³:

- 8- Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.
- 9- Guşua kralı Anmanailu, Pakki kralı Bumanailu,
- 10-Ulluwi (Ullama) kralı Lupanailu, sonra.....kralı İnmpailu,
- 11-Hatti kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani,kralı Nur-Dagan,
- 12-Amurru kralı Huwaruwaş, Paraşi kralı Tişenki,
- 13-Armanu kralı Mudakina, Sedir dağları kralı İşgippu,
- 14-Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda,
- 15-Türki kralı İlşu-Nail, Kursaura kralı Tişbinki,
- 16-Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum.
- 17-Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.
- 18-O zaman savaşçılara binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi.

Yukarıdaki ifadeler, çivi yazılı metnimizin ön yüzünde yer alan ifadelerdir. Metnin çok bozuk olan arka yüzünde ise geceleyin düşman karargahına bir baskın yapıldığı ve onların yenilgiye uğratıldığı anlatılmakta, alınan ganimetlerden eksik cümleler halinde bahsedilmektedir.¹⁴ Görülüyor ki bu metin, Anadolu kökenli olmamakla beraber, Anadolu hakkında bilgi veren en eski yazılı vesikadır. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, MÖ. 3. Binyılın sonlarında Anadolu'da büyük bir devlet yoktu. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, her şehirde küçük bir krallık hüküm sürmekte idi. Aralarında hakimiyet mücadelesi eksik olmayan bu şehir devletleri, dıştan gelen tehditlere karşı içlerindeki en güçlü şehir beyinin liderliği altında birleşerek tek bir güç halinde mücadele etmesini de biliyorlardı. Gerçekten, bu vesikada da belirtildiği üzere, Akkad imparatoru Naram-Sin, 17 Anadolu kralının oluşturduğu ittifaka karşı savaşmış ve onları mağlup etmişti. Anadolu ittifakının içinde yer

¹² E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.65.

¹³ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.22; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.65-66.

¹⁴ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.22; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.66; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Konya 2009, s.59.

alan krallardan biri de metnimizin 15. satırında ismi zikredilen Türki kralı İlşu-Nail'di.¹⁵ Demek oluyor ki, günümüzden yaklaşık olarak 4250 yıl önce Anadolu'da muhtelif kavimler yaşamakta olup, bunlardan biri de Türk kavmi idi. Burada bahsi geçen Türk krallığı yerli bir krallık mıydı yoksa Orta Asya'dan gelen Türkler tarafından mı kurulmuştu? Aslında bu sorunun cevabı, sözünü ettiğimiz Şartamhari metnlerinin içerisinde saklıdır. Çünkü yukarıda ismi zikredilen Akkad kralının Anadolu seferini anlatan bu metinde, MÖ. 3. Binyıl Anadolu kavimlerinden de söz edilmektedir. Bu kavimler; Hattiler, Luviler ve Hurriler'dir. Türki Krallığı, Hurriler'in oturduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan krallıklardan biridir. Peki, Hurriler kimlerdir?

2- Hurriler'in Kimliği Meselesi ve Türki Krallığı

MÖ. 3. Binyılın son çeyreğinden itibaren, Eski Yakın Doğu dünyasının en eski yazılı kayıtlarında Hurriler¹⁶ adıyla anılan bir halk grubundan bahsedilmeye başlanır. Hurriler'in asıl anayurtlarının neresi olduğu sorusunun kesin bir cevabı yoktur. Bazı bilim insanları Transkafkasya'daki Kura-Aras Bölgesi'ni önerirken, bazıları da onların anayurdunun Doğu Anadolu Bölgesi olduğunu öne sürerler. Bu arada şunu da belirtelim ki, eskiden Hurri kültürünün kökeninin Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da olduğu iddia ediliyordu. Dolayısıyla bu kültürün kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesi'ne ve buradan da güneydeki Kuzey Suriye'ye kadar indiği sonucu çıkarılıyordu. Ancak Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da yapılan kazılarda, en eski kültürün Kalkolitik devre ait olduğu ve bundan daha eskiye, yani Neolitik devire gidemediği kesinlikle tespit edilmiştir. Buna karşılık Elâzığ bölgesindeki höyüklerde yapılan arkeolojik kazılarda, Kalkolitik devirden önceki Neolitik devir kültürünün mevcudiyeti kanıtlandığı gibi, Neolitik-Kalkolitik ve Tunç Devri kültürleri arasında da hiçbir kopukluğun olmadığı anlaşılmıştır. Üstelik bu üç kültürün aynı karakteri taşıdığı, dolayısıyla bu kültürlerin yaratıcılarının aynı kavim olduğu sonucuna varılmıştır. Prof. Dr. Kılıç Kökten'in Eşkini-Sefini'de bulduğu Paleolitik öncesine ait aletler, bu bölgedeki yaşamın, Paleolitik devir öncesine indiğine işaret ettiği gibi, Pulur ve Tepecik'te rastlanan Neolitik tabakalar, bölgenin kültür tarihini MÖ. 6000'lere kadar geriye götürmektedir. Kazılarda çıkan hububat çeşitleri ve ehli hayvan kalıntıları ise burada MÖ. 5000'lerden itibaren geniş çaplı bir tarım kültürünün varlığını ortaya koymaktadır. Prof. Dr. Afif Erzen'e göre, yukarıdaki

¹⁵ E. Memiş, "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53, İstanbul 1988, s. 37; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.66; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 59; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.23.

¹⁶Hurriler hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Adil Alpman, "Hurriler", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Ankara 1981-1982, s. 283-313; A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1986, s.15-20; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.38-42; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.91-98; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 64-67.

bulgular şu sonucu ortaya çıkarmaktadır:” Çok geniş bir coğrafi alana yayılan Erken Hurri Kültürü’nün köklerinin Doğu Anadolu Bölgesi’nde olduğu ve böylece buradan güneyde Kuzey Suriye’ye, kuzeyde Transkafkasya’ya ve doğuda da Kuzeybatı İran içlerindeki Urmiye Gölü’ne kadar yayıldığı, bugün artık kesinlikle anlaşılmıştır.”¹⁷

Prof. Dr. Afif Erzen, yukarıdaki bilgileri bize Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında neşredilen Doğu Anadolu ve Urartular isimli eserinde aktarmaktadır. Afif Erzen, adı geçen eserinde (s.16) ayrıca Hurriler’in konuştuğu Hurrice’nin de tıpkı Türkçe ve Sümerce gibi Asyenik dillerden olduğunu ve Ural-Altay dil grubuna girdiğini vurgulamaktadır ki, bu, çok önemli bir tespittir. Zira bu durum, Hurriler’in en eski Türk kavimlerinden biri olduğunu ve Anadolu’nun da en az 8000 (sekiz bin) yıldan beri Türk yurdu olduğunu kanıtlamaktadır. Bir başka ifade ile Proto-Türk kavimlerinden biri olduğu anlaşılan Hurriler, Anadolu’nun en eski sahiplerinden biridirler. Bu kavmin Anadolu’daki kültürel geçmişinin 8000 (sekiz bin) yıl geriye gitmesi, Anadolu’nun Türk’ün ikinci vatanı değil, Orta Asya ile birlikte en eski Türk yurtlarından biri olduğunu göstermektedir. Hatta bize öyle geliyor ki, Akkad metinlerinden tanıdığımız Doğu Anadolu’daki Türki Krallığı’nı kuranlar da Hurriler’den bir gruptu.

O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Anadolu, Türk’ün en eski yurtlarından biri olmanın yanı sıra, Türk adını taşıyan ilk devletimiz de Anadolu toprakları üzerinde kurulmuştur. Üstelik Anadolu’nun 26 Ağustos 1071’de kazanılan Malazgirt Zaferi’nden sonra Türk yurdu olduğu tezi de kesinlikle doğru değildir. Malazgirt Zaferi’ni kazananlar, Müslümanlığı kabul etmiş olan Türkler’dir. Şunu unutmayalım ki, İslamiyet’ten önce de Türkler vardı ve onlar dünya tarihinde çok önemli başarıların altına imza atmışlardı. Bu nedenle, İslam dinine girmeyi milat olarak kabul eden ve İslam öncesi dönemlerde yaşayan Türk devlet ve topluluklarının başarılarını görmezden gelen tarih anlayışına kesinlikle karşı olduğumuzu, bir kez daha vurgulamakta fayda görüyoruz.

Proto-Türk kavimlerinden biri olduğu anlaşılan ve Anadolu’nun en eski kavimleri arasında gösterilen Hurriler, MÖ. 16. yüzyılın ortalarında GAP Bölgesi’nde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Mitanni Devleti’nin kuruluşunda da etkin bir rol üstlenmişlerdir.¹⁸ Öyle ki, MÖ. 14. yüzyılın süper güçleri arasında Mitanni Devleti de vardır.

MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başları arasında cereyan eden ve yaklaşık 50 yıl sürdüğü anlaşılan Ege Göçleri (Deniz Kavimleri Göçü)¹⁹ sonunda Hitit Devleti başta

¹⁷ A. Erzen, *a.g.e.*, s.16-17; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.91.

¹⁸ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.96-97.

¹⁹Ege Göçleri (Deniz Kavimleri Göçü) hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: R. A. S. Macalister, *The Philistines*, Oxford University Press, London 1914, s.20-28; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s.87-92; R. D. Barnett, “The Sea Peoples”, Cambridge Ancient History II/2, chp.

olmak üzere, Mitanni ve III. Babil (Kaslar) devletleri yıkılmışlardır. Firavunların yönetimindeki Mısır Devleti ise vermiş olduğu uzun soluklu ve amansız mücadele sonunda güçlkle ayakta kalmayı başarırken, Asur Devleti, göç yolları üzerinde bulunmadığı için, hiçbir zarar görmeden ayakta kalmayı başarmıştı.²⁰ Şimdi o, Eski Yakın Doğu'nun en güçlü devleti olarak kendisini görüyordu ve yegâne amacı, Anadolu'ya hâkim olmak ve Akdeniz ticaretinde de söz sahibi olabilmektir.²¹ Fakat Asur Devleti, kolaylıkla gerçekleştirebileceğini sandığı bu amacının tahakkukunda ummadığı yeni bir bela ile karşılaşmıştı. Bu bela, Arami Göçleri idi.²² Gerçekten de Ege Göçleri'nin sebep olduğu kaos ortamından çöl sakinleri de yararlanmağa kalkışmışlar ve kültür merkezlerine doğru akın etmeğe başlamışlardı. Tarihte Sami kavimlerin üçüncü büyük göçünü teşkil eden Arami Göçleri'nin karakteri, Ege Göçleri gibi yakıp yıkıcı bir akın şeklinde değil, tersine aralıksız bir sızıntı halinde asırlarca devam etmesidir. İşte bu yüzden ki, Asur Devleti, gelişimini istikrarlı bir şekilde sürdürmemiş, bazen ilerlerken bazen de geri adım atmak zorunda kalmıştır. Özellikle MÖ. 11. ve 10. asırlar, tam anlamıyla Aramiler'in pek çok bölgeyi istila ettiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zaman dilimi içerisinde Aramiler'den Bit-Zamani Kabilesi doğuda Diyarbakır civarına, Bit-Adini Kabilesi Fırat nehrinin büyük kıvrımı içerisinde, Bit-Agusi Kabilesi Fırat ile Karasu arasına, Bit-Gabbar Kabilesi Gaziantep civarına, Bit-Brutaş Kabilesi de Kayseri civarına kadar sokulmuş idiler.²³ Eğer Asur kralları, bu bedevilere karşı amansız bir mücadele vermeselerdi, belki de Anadolu'nun tamamı Arami çapulcularının eline geçecekti. Gerçekten, başta Asur kralı I. Tiglat-Pileser (MÖ.1114-1074) olmak üzere, MÖ. 11. ve 10. yüzyıllarda iktidar olan tüm Asur kralları, Arami yürüyüşünü durdurabilmek için büyük çaba harcamışlardır. Ancak Asur krallarının onları durdurma konusunda kesin bir başarı elde ettikleri söylenemez.

MÖ. 9. yüzyıl ortalarında ortalık durulduğu zaman, Asur Devleti, rafa kaldırdığı hayallerini yeniden gerçekleştirmeye koyuldu. Fakat bu, biraz zor olacak gibi görünüyordu. Çünkü bu iki asırlık zaman dilimi içerisinde Eski Yakın Doğu'nun ve özellikle de Anadolu'nun siyasi tablosu tamamen değişmişti. Gerçekten, bir zamanlar Hurriler'in yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde şimdi güçlü bir devlet olarak Urartular sahneye çıkmışlardı. Orta Anadolu Bölgesi'nde Frig Devleti hakimdi. Frig Devleti ile Urartu Devleti arasındaki

XXVIII, Cambridge 1975, s. 359-371; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.125-126; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.165-174; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.107-121; E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ 2012, s. 87-98; J. Morris, *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006, s. 1-54.

²⁰ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.177.

²¹ E. Memiş, *a.g.e.*, s.177; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 222.

²² Arami Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.135-142.

²³ F. Kınal, *a.g.e.*, s.233; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 178.

topraklarda ise kendilerini Hititler'in bakiyesi olarak kabul eden Geç Hitit Şehir Beylikleri vardı. Ayrıca Kuzey Suriye'de bir zamanlar Hitit tabiyetinde yaşamış olan Halep ve Karkamış gibi büyük şehir devletleri de mevcudiyetlerini devam ettiriyorlardı.²⁴ Asur'un Anadolu'yu ele geçirebilmek ve sıcak denizlere inebilmek için, şimdi bütün bu güçlere karşı mücadele etmesi gerekiyordu. Ancak Asur'a karşı en büyük direnci, Urartular gösterecektir. Bu yüzden, Urartular'ı biraz daha yakından tanımakta fayda vardır.

3- Urartular ve Hurri-Urartu Bağlantısı

Urartu dili üzerinde yapılan filolojik tetkikler göstermiştir ki, bu dil, Hurri dilinin bir devamı olup, Asya kökenli dillerdendir. Başka bir anlatımla Urartular, Hurriler'in torunlarıdır ve Batılı birtakım sözde bilim insanlarının kasıtlı olarak uydurdukları gibi Urartular'la Ermeniler arasında hiçbir bağ yoktur. Çünkü az önce de ifade ettiğimiz gibi, Urartu dili Hurri dilinin devamıdır ve Türkçe'ye akraba dillerden biridir.²⁵ Daha da açık söylemek gerekirse, Urartular da Proto-Türk kavimlerinden biridirler ve onlar, MÖ.9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'daki Van Gölü'nden İran'daki Urmiye Gölü'ne kadar uzanan topraklar üzerinde yaklaşık üç asır egemen olmuşlardır.

Van bölgesinde kazı ve araştırmalar yapan Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. M. Taner Tarhan, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu ve daha birçok Türk bilim insanının gayretleriyle Urartu tarihini aydınlatacak yazılı ve arkeolojik belgeler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca çağdaş Asur krallarının bırakmış olduğu kitabeler de Urartular'a ilişkin bilgilerimizi önemli ölçüde artırmıştır.

Söz konusu belgelerden öğrenildiğine göre, Urartular, MÖ. 13. yüzyılın başlarından MÖ. 9. yüzyıl ortalarına kadar, "Nairi" ve "Uruatri" adlarını taşıyan iki ayrı konfederasyonun çatısı altında küçük beylikler halinde yaşamışlardır. Bu döneme, "Urartu'nun Proto Tarihi" ya da "Urartu'nun Arkaik Çağı"²⁶ gibi isimler verilmektedir. Bu toplumların ırki kökenleri, yukarıda da belirttiğimiz gibi, MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da yaşayan Hurri halkına dayanmaktadır. MÖ. 13. yüzyılda, gelecekteki Urartu Devleti'nin temellerini oluşturan "Uruatri" ve "Nairi" adlarını taşıyan iki büyük siyasi birliğin, "Feodal Beylikler Konfederasyonu" şeklinde tarih sahnesine çıkmasının en başta gelen sebebi, Asur tehlikesi idi.²⁷ Gerçekten, MÖ. 2. Binyılda Kerkük civarı merkez olmak üzere, Kuzey

²⁴ F. Kınal, *a.g.e.*, s.235; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 180; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s.129.

²⁵ A. H. Sayce-D. Litt, "The Kingdom of Van (Urartu)", *Cambridge Ancient History III*, chp. VIII, Cambridge 1970, s.172; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s.67.

²⁶ M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri= Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1980, İ. Ü. E. F. Yayını, İstanbul 1982, s. 70.

²⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.200.

Mezopotamya'ya hâkim olan Hurri-Mitanni Devleti'nin²⁸, Hitit kralı I. Şuppiluliuma (MÖ. 1380-1335) tarafından yıkılması ve parçalanması neticesinde, bu politik güç tarih sahnesinden çekilmiş, Asur kralı I. Salmanassar (MÖ. 1274-1245) da varlığını devam ettirmeye çalışan bu devletin kalıntısına son darbeyi indirmişti.²⁹ MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan eden Ege Göçleri ise, bu tampon devletin tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştu. Bu olayla birlikte Eski Yakın Doğu'nun siyasi dengesi bozulmuş ve göçlerin yıkıcı etkisinden coğrafi konumunun uzaklığı dolayısıyla kurtulan Asur Devleti, Eski Yakın Doğu'nun "Süper Gücü" olabilmek için çaba sarf etmeye başlamıştı. Eğer Asur bu hayalini gerçekleştirebilirse, tarihi boyunca değişmez bir doktrin olarak gönlünde yaşattığı Doğu Akdeniz Bölgesi'ni ve ticaretini ele geçirdiği gibi, Anadolu topraklarının zenginliklerine de yeniden kavuşabilirdi. Bu doktrine işlerlik kazandırabilmek için, her şeyden önce ekonomik yönden güçlü olmak gerekiyordu. Ekonomik yönden güçlü olmak için de ilk aşamada, Asur'a daha yakın olan Doğu Anadolu'nun madenlerine sahip olmak ve onları işletmek, yapılabilecek en akıllıca işti. Ayrıca bu bölgede oturan kavimler vergiye bağlanarak iyi bir gelir temin edilebilirdi.³⁰ Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlerle ilgili Asur kaynakları incelendiğinde görülecektir ki, bu seferlerin temel gerekçesi, ekonomik kaygılardır. İşgale yönelik devamlı ve kalıcı bir Asur egemenliği söz konusu değildir. Böylece, bu tarihe kadar aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan Doğu Anadolu'daki bağımsız "Feodal Beylikler", güneyden gelen bu yeni tehlike ile yani Asur tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. Bu tehlike onları, aralarında birleşerek güç birliği yapmaya zorlamış ve önce "Uruatri", kısa bir zaman sonra da "Nairi" adı altında tarih sahnesindeki yerlerini almışlardı. Bu olay, MÖ. 13. yüzyıldan itibaren, Asur etkisine yönelik bilinçli bir karşı tepki olarak yorumlanabilir.³¹ Asur Devleti, Anadolu'yu her bakımdan ele geçirmeyi planladığı MÖ. 11. yüzyıl ortalarında, daha önce sözünü ettiğimiz Arami tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, bu tehdidi bertaraf edebilmek için yaklaşık iki asır uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak, MÖ. 11. yüzyıl ortalarından MÖ. 9. yüzyıl ortalarına kadar, Asur kralları, Doğu Anadolu ile ilgilenmeye fırsat bulamamışlardır. Bu ise Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının işine yaramış, giderek güçlenmelerini ve hakimiyet alanlarını genişletmelerini mümkün kılmıştır.

²⁸Hurri-Mitanni Devleti denilince, idareci elit zümrenin Mitannili, idare edilen geniş halk kitlesinin ise Hurrili olduğu siyasi bir yapı akla gelir ki, burada idare edenler Hint-Avrupa, idare edilenler ise Asyenik kökenli idiler.

²⁹ A. Erzen, *a.g.e.*, s.23.

³⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, s.201.

³¹ M. Taner Tarhan, *a.g.e.*, s.72.

Uruatri ve Nairi feodal beyliklerinin veya kabilelerinin birleşmek suretiyle bir devlet meydana getirmeleri, MÖ. 9. yüzyılın ortalarında gerçekleşebilmiştir. I. Sarduri (MÖ.840-830), “Birleşik Urartu Devleti’nin gerçek kurucusudur”.³²Başkent Tuşpa (bugünkü Van) da bu kral tarafından kurulmuştur. Bundan sonra Urartu tahtına İşpuiniş ve Menua adlı krallar çıkmıştır.

Menua, askeri başarılarının yanı sıra imar faaliyetlerinde de bulunmuş, stratejik noktalara kaleler inşa ettirmiş, bu kaleleri birbirine bağlayan yollar yaptırmıştır. Ayrıca bugün “Şamran Suyu” olarak bilinen ve Van’ın içme suyunu taşıyan su kanalı da Menua tarafından inşa ettirilmiştir. 51 kilometre uzunluğundaki bu kanal, Urartu su mühendisliğinin gerçek bir şaheseridir.³³ Gerçekten, bu kanalın ünü günümüze kadar ulaşmış ve hatta ismi türkülerimizde bile geçer olmuştur. O türkülerden birinin sözleri şöyledir:

“Edremit Van’a bakar,
İçinden Şamran akar.
Öyle bir yar sevdim ki,
Her gören ona bakar.”

Menua’dan sonra Urartu tahtına oğlu I. Arğişti, I. Arğişti’den sonra da II. Sarduri (MÖ. 764-735) geçmişlerdir. II. Sarduri zamanında Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, Önasya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir. Ancak Urartu kralı I. Rusa zamanında, MÖ. 714 yılında, Asur kralı II. Sargon’un Musasir kentini ele geçirmesi ve burada muhafaza edilen tüm Urartu hazinesine el koyması, Urartu Devleti’ni ekonomik yönden zayıflatmış, ekonomik zayıflık ise siyasi çöküşü hızlandırmıştır. Ancak Asur, bu fırsatı yeterince değerlendirememiştir. Çünkü tam bu sıralarda Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu’ya giren Türk kökenli İskit³⁴ ve Kimmer³⁵kavimleri bir taraftan Urartu Devleti’ni yıpratırken diğer taraftan da Asur’u hayli meşgul etmişler ve Asur’un Anadolu üzerinde mutlak bir denetim kurmasına engel olmuşlardır. Kimmerler daha sonra Orta Anadolu içlerine yürüyerek, MÖ.690 yılında Frig Devleti’ni ortadan kaldırmışlardır. Batıya doğru yürüyüşlerini sürdüren Kimmer akıncıları, İyonya’nın zengin şehirlerini de yağmalamışlardır.

³² E. Memiş, *a.g.e.*, s. 203.

³³ A. H. Sayce- D. Litt, *a.g.e.*, s. 174; A. Erzen, *a.g.e.*, s. 30; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 207.

³⁴ İskitler hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *İskitlerin Tarihi, Altın Post Yayınları*, 3. Baskı, Ankara 2012; İ. Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1993; E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913; Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, London 1958.

³⁵ Kimmerler hakkında bilgi edinmek için bkz: M. Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s.109-120; M. Taner Tarhan, “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1979, Cilt 1, s.355-369.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Kimmer istilasını 80 yıl kadar sürmüş ve bu 80 yıllık dönemde, Anadolu halkları Kimmerler karşısında tir tir titremişlerdir. Lidya kralı Alyattes, MÖ. 609 yılında Kimmer istilasına son vermiştir.³⁶ Herodotos'un naklettiği bilgilere bakılacak olursa, Kimmerler'in arkasından Anadolu'ya giren İskitler ise 28 yıl Doğu Anadolu'ya hükmettikten sonra geri dönmüşler ve Kırım yarımadası merkez olmak üzere, Kimmerler'in boşalttığı Güney Rusya topraklarında Büyük İskit İmparatorluğu'nu kurmuşlardır.³⁷ Bu devlet yaklaşık bin yıllık bir ömür sürdükten sonra, MS. 2. yüzyılda Gotlar tarafından yıkılmıştır.³⁸

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, özellikle MÖ. 1. Binyıl Anadolu'sunda Türk kökenli kavimler çok faal bir rol üstlenmişlerdi. Urartu Devleti'nin, üç yüz yıl boyunca o dönemin süper gücü olarak kabul edilen Asur'a kafa tutması, Kimmerler'in 80 yıl Anadolu'ya hükmetmeleri, İskitler'in Asur hudutlarını sürekli olarak taciz etmeleri, bu hareketliliğin en somut göstergeleridir. İşte bu kargaşa ortamında önce Asur İmparatorluğu MÖ. 612 yılında Babilliler ve Medler'in ortak hareketi sonunda yıkılmış,³⁹ kısa bir süre sonra, MÖ. 609 yılında Urartu Devleti de tarih sahnesinden çekilmiştir.⁴⁰ MÖ. 7. yüzyıl sonlarından MÖ. 6. yüzyıl ortalarına kadar (MÖ. 612-550 yılları arasında), Anadolu'nun doğu yarısı Medler'in egemenliği altında yaşamış ise de MÖ. 550 yılında Pers kralı II. Kyros, Med egemenliğine son vererek Anadolu'nun doğu kesiminin yeni sahibi olmuş, MÖ. 547 yılında Lidya kralı Kroisos'u da yenilgiye uğratarak, tüm Anadolu'yu Pers hakimiyeti altına almıştır.⁴¹ Anadolu Persler'den sonra Büyük İskender ve haleflerinin, ardından Romalılar'ın egemenliği altında yaşamış, daha sonra ise Bizans'ın hakimiyet sahası içerisinde yer almıştır. İşte bu dönemde Anadolu, özellikle Avrupa Hun Devleti'nin mükerrer saldırılarına maruz kalmış, Bizans imparatorları Hun hakanlarına ağır vergiler ve savaş tazminatları ödemek zorunda kalmışlardır.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, 1071 hadisesinden çok daha önceleri de Anadolu, Türkler'in yurt tuttuğu ve çoğu zaman da at koşturduğu bir coğrafyadır. Başka bir anlatımla, Anadolu coğrafyası, Türkler'e yabancı bir coğrafya değildir. Türkler binlerce yıldan beri bu topraklar üzerinde oturmaktadırlar. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi'ni kazananlar, İslam dinini kabul etmiş olan Türkler'dir. Ancak onların

³⁶ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 219.

³⁷ T. T. Rice, *a.g.e.*, s. 46; E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 43; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.164.

³⁸ T. T. Rice, *a.g.e.*, s. 50; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s.80.

³⁹ E. Memiş, *Eski İran Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2018, s.14; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s.218.

⁴⁰ E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 280; L. Gürkan Gökçek, *a.g.e.*, s. 218; Y. Topaloğlu-S. Uslu, "Asur Devleti'nin Yıkılışı ve Medler", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 301.

⁴¹ E. Memiş, *Eski İran Tarihi*, s.22; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.220; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s.132.

kazandığı zaferde bile Müslüman olmayan Türkler'in önemli payları olduğunu unutmamak gerekir. Çünkü Bizans ordusunda bulunan Türk kökenli Uzlar, Peçenekler ve Kumanlar, Müslüman olmamalarına rağmen, Selçuklu Türkleri'nin kendileri ile aynı dili konuştuğunu görerek, Bizans ordusunu terk edip Türkler'in safına geçmişler ve Alp Arslan'ın Romen Diyojen karşısında galibiyete ulaşmasında büyük pay sahibi olmuşlardır. Böylece anlıyoruz ki, kavimleri ya da insanları birbirine bağlayan en önemli faktör, “din birliği” değil, “dil birliğidir”.

Anadolu'da yaşayan Proto-Türk kavimlerini ana hatlarıyla da olsa, tanıtmaya gayret ettik. Tarihçilerin çözüm bulması gereken önemli sorunlarımızdan biri de Türkler'in gerçek anayurdunun neresi olduğu meselesidir.

4- Orta Asya Türkler'in Gerçek Anayurdu mudur?

Bugün dünya coğrafyasında Türk'ün yaşamadığı yer, hemen hemen yok gibidir. Öyle zannediyoruz ki, bu coğrafi yaygınlık, Türk milletinin tarih sahnesine çıktığı en eski dönemlerden itibaren, belirli bir bölgeden dünyanın farklı bölgelerine gerçekleştirdiği sayısız göç hareketiyle izah edilmektedir. Türk'ün, göçlere başlamadan evvel oturduğu bu bölgenin, genellikle Orta Asya olduğu kabul edilir. Fakat burada sorgulanması gereken asıl mesele şudur: Orta Asya gerçekten Türk'ün yegâne anayurdu mudur yoksa Türk'ün başka anayurtları da var mıdır? Daha da önemlisi, başka milletler pek az göç hareketinin içerisinde yer alırken ya da hiç göç etmezken, Türkler'in çok sayıda göç hareketinin içerisinde faal olarak rol oynamalarının sebepleri nelerdir? Türkler Avrupalı bilim insanlarının iddia ettiği gibi, medeniyetten nasibini almamış barbar ve göçebe bir kavim midir?

Yerli ve yabancı birçok bilim insanı, Orta Asya'yı, Türk'ün anayurdu olarak kabul etmektedirler. Ancak hemen belirtelim ki, Türkler Orta Asya'nın tamamında değil, belirli bir bölgesinde oturuyorlardı. Bu bölgenin sınırları da tam olarak belli değildir.⁴² Bununla birlikte, son araştırmalar, Türkler'in ağırlıklı olarak Altay dağlarının eteklerinde yaşadığını göstermiştir.⁴³ Filolojik tetkiklerden anlaşıldığına göre Türkler, tarihi kesin olarak tespit edilemeyen bir dönemde doğuya, batıya ve güneye doğru göç etmişlerdir.

Birçok bilim insanı, bu göçlerin muhtemel sebeplerini sıralarken, iklim şartlarının değiştiğine, büyük bir kuraklık felaketinin yaşandığına, hayvanlar için elzem olan otlak yerlerinin azaldığına ve eskiden mevcut olan bir iç denizin kurduğuna dikkat çekmektedirler.

⁴²Türkler'in Orta Asya'nın neresinde yaşadıklarına ilişkin muhtelif görüşler için bkz: Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.9-10; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1989, s.47-48; S. Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990, s.12, n.17; N. Yazıcı, *Türk Tarihinin Eski Çağları*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 101-107.

⁴³ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.9; S. Koca, *a.g.e.*, s. 12; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.8.

Bu olumsuzluklara doğal afetler ve dış baskılar gibi nedenleri de ekleyen bilim insanları, bazı Türk gruplarının ister istemez dünyanın farklı bölgelerine göç etmek zorunda kaldıklarını da ifade ederler.

Yukarıda sıralanan bu tahmini nedenlerin bir kısmını kabul etmekle birlikte, bir kısmının kabul edilemez olduğu kanaatindeyiz. Örneğin, eskiden mevcut olan bir iç denizin kuruması yüzünden bazı Türk gruplarının göçe kalkışmasını anlamak mümkün değildir. Çünkü günümüzden binlerce yıl önce deniz suyunu arıtarak içme suyu haline getiren teknoloji mevcut değildi. Tuzlu olan deniz suyunu sulama amaçlı olarak da kullanmak mümkün olmadığına göre, iç denizin kuruması, bir göç hareketinin temel nedenlerinden biri olamaz. Üstelik böyle bir denizin gerçekte var olup olmadığı da tartışmalıdır. Göç nedenleri arasında gösterilen kuraklık hadisesi de kafaları karıştırmaktadır. Eğer gerçekten büyük bir kuraklık felaketi yaşandıysa ve bu durum uzun yıllar devam ettiyse, o bölgede oturan bütün Türk gruplarının göç etmesi gerekirdi. Halbuki bazı Türk grupları göçe zorlanırken, bazıları bölgedeki yaşantılarını devam ettirmişlerdir.⁴⁴ O halde, anayurt kabul edilen bölgeyi terk eden Türk grupları için daha mantıklı bir senaryo oluşturmamız gerekmektedir. Bize göre, en mantıklı senaryo şöyle olabilir: Altay dağlarının eteklerinde yaşayan Türkler, genellikle hayvancılıkla geçiniyorlardı. Zaman içerisinde o kadar çoğaldılar ki, bu topraklar onlara yetmez oldu. Çok geçmeden Türk grupları arasında otlak kavgaları başladı. Mücadeleyi kaybeden gruplar, bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Böylece Orta Asya'dan dünyanın diğer yörelerine göçler başladı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu göçlerin ne zaman başladığını tam olarak bilemiyoruz. Ancak Orta Asya'dan gerçekleştirilen göç hareketinin bir defaya mahsus olmadığı, belirli zaman aralıklarıyla bu göçlerin devam ettiği anlaşılıyor.⁴⁵

Türk grupları, dünyanın muhtelif bölgelerinde yeni kültürlerle temasa gelirken, anayurt kabul edilen bölgede de birtakım Türk kültürlerinin ortaya çıktığı görülüyor. Bu kültürler; Afanesyovo Kültürü⁴⁶ (MÖ. 2500-1700), Andronovo Kültürü⁴⁷(MÖ. 1700-1200), Karasuk Kültürü⁴⁸(MÖ. 1200-700), Tagar ve Taştık Kültürü⁴⁹ (MÖ.700-100) ve Anav Kültürü⁵⁰ (MÖ. 4000-1000) gibi adlarla anılmaktadırlar.

⁴⁴ E. Memiş-C. Bülbül, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁵ E. Memiş-C. Bülbül, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁶Afanesyovo Kültürü hakkında bilgi edinmek için bkz: B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 17-19; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 48-49; S. Koca, *a.g.e.*, s. 14; N. Yazıcı, *a.g.e.*, s. 115-116; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 37; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 319-320.

⁴⁷Andronovo Kültürü hakkında bilgi edinmek için bkz: B. Ögel, *a.g.e.*, s.24, 27-29; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.48-50, 154, 201, 205-209; S. Koca, *a.g.e.*, s.15; N. Yazıcı, *a.g.e.*, s. 116; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 37-38; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 320.

⁴⁸Karasuk Kültürü için bkz: B. Ögel, *a.g.e.*, s.34, 48; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.51; S. Koca, *a.g.e.*, s. 16; N. Yazıcı, *a.g.e.*, s.117-119; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s.38; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.321.

Bu kültürler içerisinde Anav Kültürü'nün önemli bir ayrıcalığı vardır. Batı Türkistan'da Aşkabad yakınlarındaki Anav bölgesinde yapılan arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre, bu kültürün insanları güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmış evlerde oturuyor; koyun, sığır gibi hayvanlar besliyor, ayrıca çiftçilik de yapıyorlardı. Başka bir anlatımla, Anav insanları, hayvancılık ile ziraatı bir arada yürütüyorlardı.⁵¹ Diğer taraftan, Anav insanının Mezopotamya ve Hindistan istikametinde yayılarak, Sümer ve Mohenja-daro kültürlerini yarattıkları tahmin edilmektedir.⁵² Ancak aktarmış olduğumuz bütün bu bilgiler, Orta Asya'nın en eski Türk yurdu olduğunu kabul etmemiz için yine de yeterli değildir. Çünkü her şeyden önce, Orta Asya'dan gerçekleştirilen büyük göçün zamanı tam olarak bilinmemektedir. Kaldı ki, Orta Asya'da Türkler'e ait olduğu iddia edilen buluntular da MÖ. 5. Binyıldan daha eskiye gidememektedir. Daha ziyade hayvancılıkla geçinen ve otlak yerleri bulabilmek telaşıyla devamlı olarak yer değiştirmek zorunda kalan toplumlardan günümüze kalıntılar bırakmalarını beklemek de çok akılcı bir yaklaşım değildir. Orta Asya'daki en eski Türk Kültürü Anav Kültürü olup, o da MÖ. 4000'lere kadar geriye gitmektedir. Halbuki Anadolu'daki Türk kültürüne ait kalıntılar, günümüzden 8000 yıl öncesine aittir. Demek oluyor ki, eldeki mevcut kanıtlar, Anadolu'daki Türk kültürünün daha eskiye gittiğine işaret etmektedir. Bu şartlar altında, "Orta Asya Türkler'in yegâne anayurdudur" diye kesin ifadeler kullanmak, bilimsel gerçeklerle bağdaşmaz. Eğer eldeki bulgulara göre bir hüküm vermemiz gerekirse, en eski Türk yurdunun Anadolu olduğunu söylememiz icabeder. Fakat biz yine de daha temkinli bir ifade kullanmayı tercih ediyor ve diyoruz ki, Orta Asya'nın dışında da Türk yurtları vardır ve bunların en eskilerinden biri de Anadolu'dur.

⁴⁹Tagar ve Taştık Kültürü için bkz: B. Ögel, *a.g.e.*, s. 11, 37-38, 41, 47, 83, 87; S. Koca, *a.g.e.*, s.15-16; N. Yazıcı, *a.g.e.*, s.120; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s.38; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 321.

⁵⁰Anav Kültürü için bkz: Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 7-8; B. Ögel, *a.g.e.*, s.6,15,20,28,42; S. Koca, *a.g.e.*, s.16; N. Yazıcı, *a.g.e.*, s.110, 112, 114, 199-200, 204; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 38-39; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 321-322; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 26-27.

⁵¹ B. Ögel, *a.g.e.*, s.16; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s.10.

⁵² Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 7-8; E. Memiş-C. Bülbül, *a.g.e.*, s.10; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 39.

Sonuç

Bütün bu bilgiler ışığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Anadolu, binlerce yıldan beri Türkler'in yurt tuttuğu bölgelerden biridir. Türkler'e ait maddi kalıntıların MÖ. 6. Binyıl başlarına kadar geriye gitmesi, Anadolu'nun yaklaşık 8000 (sekiz bin) yıldan beri Türkler'in yurdu olduğunu göstermektedir. Hatta bize göre, Anadolu belki de Türkler'in gerçek anayurdudur. Orta Asya da Türkler'in en eski yurtlarından biridir. Ancak bu bölgeyi, Türk'ün yegâne anayurdu olarak göstermek ve bütün Türkler'in dünyaya Orta Asya'dan gerçekleştirilen göçlerle yayıldığını iddia etmek, bilimsel gerçeklerle bağdaşmaz. Üstelik Orta Asya'dan yapılan göç hareketi için tarih ders kitaplarında sıralanan nedenlerin önemli bir kısmının da sorgulanması icabeder. Bütün bunlar bir yana, "Türk" adını taşıyan ilk devletimiz de Anadolu toprakları üzerinde kurulan ve çivi yazılı metinlerde de ismi zikredilen Türki Krallığı'dır. Başka bir ifadeyle, çoğumuzun zannettiği gibi "Türk" adını taşıyan ilk devletimiz, Orta Asya'da Ötüken bölgesinde kurulan Göktürk Devleti değildir.

Türkler'in Anadolu'yu 26 Ağustos 1071'de kazanılan Malazgirt Zaferi'nden sonra yurt edindikleri şeklindeki yaygın kanaatin de bize göre hiçbir geçerliliği yoktur. Bu hadiseyle Türkler'in Anadolu'yu kendilerine ikinci vatan yaptıkları tezi, tamamen uydurmadır ve Batılılar'ın bir dayatmasıdır. Böylelikle bizim Anadolu'yu işgal ettiğimizi kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Halbuki daha önceki sayfalarda da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu toprakları, bizim en eski vatanımızdır. Çivi yazılı belgeler de zaten bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- ALPMAN, A., “Hurriler”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Ankara (1981-1982), s.283-313.
- BARNETT, R. D., “TheSeaPeoples”, *Cambridge Ancient History II/2*, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s.359-371.
- BAYRAM, S., “Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu’da Proto Türk İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 62, İstanbul 1989, s.9-118.
- ÇEÇEN, S., “Akad İmparatorluğu”, *Eski Mezopotamya ’nı Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020.
- DURMUŞ, İ., *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1993.
- ERZEN, A., *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1986.
- GÖKÇEK, L. G., *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- HOMMEL, F., *Geschichte Babyioniens und Assyriens*, Vol I, Berlin 1885.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1989.
- KINAL, F., *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1983.
- KINAL, F., *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- KOCA, S., *Türk Kültürünün Temelleri-1*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990.
- KÖROĞLU, K., *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KRAMER, S. N., *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990.
- KRAMER, S. N., *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- MACALISTER, R. A. S., *The Philistines*, Oxford University Press, London 1914.
- MANSEL, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971.
- MEMİŞ, E., “MÖ. 3. Binyılda Anadolu’da Türkler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 53, İstanbul 1988, s.35-46.

MEMİŞ, E., “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk Varlığı”, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 7, Konya 1996, s.1-7.

MEMİŞ, E., *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Konya 2009.

MEMİŞ, E., *İskitlerin Tarihi*, Altın Post Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012.

MEMİŞ, E., *Eski İran Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2018.

MEMİŞ, E., “MÖ. 2. Binyıl Anadolu’sunda Zirai ve Ticari Faaliyetler”, *Anadolu’nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018.

MEMİŞ, E., *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019.

MEMİŞ, E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020,

MEMİŞ, E., *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2020.

MEMİŞ, E.- BÜLBÜL, C., *Amurrular (Araplar’ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırma Merkezi Yayını, Elâzığ 2012.

MEMİŞ, E.- BÜLBÜL, C., *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019.

MIEROOP, M. V. D., *Antik Yakındoğu’nun Tarihi (İÖ. 3000-323)*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006.

MINNS, E. H., *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913.

MORRIS, J., *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006,

OATES, J., *Babil*, (Çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004.

ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1984.

RICE, T. T., *The Scythians*, London 1958.

SAYCE, A. H.- LITT, D., “The Kingdom of Van (Urartu)”, *Cambridge Ancient History III*, chp. VIII, Cambridge 1970, s.169-183.

SCHMÖKEL, H., *Das Land Sumer*, Stuttgart 1956.

TARHAN, M. Taner., “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1979, C. 1, s.335-369.

TARHAN, M. T., “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri= Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1980, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1982.

TARHAN, M. Taner., “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi Yayını, 3. Baskı, İstanbul 1981.

TOPALOĞLU, Y.- USLU, S., “Asur Devleti’nin Yıkılışı ve Medler”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020.

YAZICI, N., *Türk Tarihinin Eski Çağları*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.